

XOMKON QISHLOG' I AHOLISI ETNIK TARKIBI VA TARIXI**Kichkilov Sherxon Xamzayevich**

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

Ko'hitang tog'ining shimolida joylashgan Xomkon qishlog'i ham dengiz sathidan 2000 metr balandlikda joylashgan bo'lib, havosi toza va yoqimli. Xomkon qishlog'i ikkita tumanga ya'ni bir qismi Boysun tumaniga va yana bir qismi Sherobod tumanlariga qarashlidir. Boysun tumaniga qarashli yerlar Boysun tuman o'rmon xo'jaligi yerlaridir. Sherobod tumaniga qarashli yerlar esa Navro'z jamoa xo'jaligi yerlaridir. Xomkon qishlog'ining umumiy yer maydoni 110000 gektarni tashkil qiladi. Xomkon qishlog'i g'arbdan Turkmaniston respublikasi, shimoldan Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumani, sharqdan Boysun tumanining Sho'rob, Sayrob, Chilonzor qishloqlari, janubdan esa Sherobod tumanining Xatak qishloqlari bilan chegaradoshdir.

Shuni e'tirof etish kerakki, o'zbek qo'ng'irotlari orasida kelib chiqishi qoraqalpoq bo'lgan guruh ham mavjud. Etnograf olim T.A.Jdankoning ma'lumoticha, xorazmlik o'zbek qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoq qo'ng'irotlari qadimda Sirdaryoning quyi havzalarida birga yashagan. T.A.Jdanko bunga dalil sifatida xorazmlik o'zbek qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoq qo'ng'irotlarining urf-odatlarini, kiyinishlari, bosh bobosi to'g'risidagi qarashlari muvofiq kelishligini aytadi. Etnograf olim M.P.Magidovichning fikricha ko'pchilik xorazmlik o'zbeklar Shayboniyxon istilosiga qadar shu yerda yashab kelgan qo'ng'irotlardir. Ular Shayboniyxon istilosida qatnashgan va bundan 500 yillar burun Sharqiy Buxoro hududiga kelib qolgan.

M.P.Magidovich bunga XX asr boshida N.F.Sitnyakovskiy tomonidan Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining kelib chiqishi Xivadan ekanligi to'g'risida yozib qoldirgan ma'lumotini, shuningdek, Xorazm va Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlari urug' nomlarining o'xshashligini dalil sifatida keltiradi¹.

Etnograf olim B.X.Karmisheva yuqorida keltirilgan dalillarni qiyoslab o'rgandi va Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining urug' nomlarini Xorazmdagi urug'doshlari bilan, shuningdek, barcha qoraqalpoq qo'ng'irotlari nomi bilan solishtirib ko'rib, bu uch guruh uchun umumiy bo'lgan urug' nomlaridan sakkizta etnonim bir-biriga mos

¹ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.

kelishligini aniqladi. Jumladan, ochamayli, bolg'ali, bug'ajili, qonjig'ali, qorag'ursoq, qo'shtamg'ali, tortuvli va to'g'iz².

Bundan tashqari, Sharqiy Buxorodagi qo'ng'irotlarning xorazmlik qo'ng'irotlar bilan yana beshta, ya'ni baroq, bo'rboy, jilantamg'ali, qorabo'yra, no'g'ay etnonimlarining mos kelishligini, Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining qoraqalpoq urug'lari bilan esa yigirma bitta, ya'ni ayinni, oqpichoq, boymoqli, qozoyoqli, qaychili, qorabo'yin, qarg'a, qo'ldovli, qopish, quyun, qurama, taroqli, o'rus, xandaqli, cho'jali, cho'llik, cho'michli, irg'oqli, turkman etnonimlarining mos kelishligini aniqladi. Shuningdek, Sharqiy Buxoro, ya'ni Surxondaryo qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoqlarning yana uchta: avuzbachcha-obizbachcha, duda-dubol, sakkiz-segizak urug' nomlarining o'xshashligini ham aytib o'tadi³.

Shunday qilib, Sharqiy Buxoro ya'ni Surxondaryodagi qo'ng'irotlarning xorazmlik urug'doshlari bilan mos keladigan urug' nomlari 13 ta, qoraqalpoqlar bilan muvofiq keladiganlari esa 32 tadir. Xuddi shuningdek, Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining ikkita eng yirik (Qushtamg'ali va Ayinni) urug'lari tarkibida qoraqalpoq guruhlarining ham borligini aytib o'tish o'rinlidir. Karmishevaning yozishicha, Surxondaryo qoraqalpoqlarining ajdodlari Sirdaryo bo'ylarida yashaganlar, ular ko'chishgach ozroq qismi Qo'qonga ketgan, ko'prog'i Zarafshon vodiysiga, Jomboyga kelgan. Tarixchi olim H.Kichkilovning fikricha, qoraqalpoqlar ham Shayboniyxonning Movarounnahrni istilo qilishida ishtirok etgan qo'ng'irotlar bilan birga kelib qolgan⁴. Xomkonlik qoraqalpoqlarning bosh ajdodlari Sir suvining yoqasida joylashgan "Orqa yurt" deb nomlangan joyda yashagan qoraqalpoq biylaridan Gudraybiy va uning o'g'li Esanbiy avlodlari hisoblanadi.

Yuqorida aytilgan 4 aka-ukaning kattasi Oltinbosh (Qurbonqul botir) rahbarligida Annaqul va Qodirqul katta karvon yo'llari: Hisor-Samarqand, Termiz-Samarqand yo'llarini Boysun va Chak-chak dovoni orqali G'uzor, Pesh, Samarqand, Nasaf, Buxoroga boriladigan yo'llarda yo'lto'sarlik bilan ham mashg'ul bo'lganlar. Nasabnoma hisobdonlari bu haqda ko'p so'zlashadi. Ular uyli-joyli bo'lishib, bola-chaqalari ko'paygandan so'ng Xomkonsoy, Jiydalisoy, Qizilbuloq, Ziyonlisoy deb nomlangan joylarni qishloq qilib, ya'ni qishlaydigan manzil qilib o'troq holda yashay boshlashgan. O'sha paytlar Katta hovor va unga tutash yerlar qalin pistazor va bodomzordan iborat o'rmonzor bo'lgan. Keyinchalik Annaqul aka-ukalaridan ajralib, Kirshaksoyga ko'chib o'tgan va o'sha joyda yashab qolgan. Hozirgi Konsoy va

² Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М: Наука, 1976. – С. 213.

³ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – С. 213.

⁴ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши... 2010. – Б. 39-43.

Kirshaksoy orasida Annaqul avlodi oʻrnashib olgan va uning avlodlaridan “obizbachcha” urugʻi paydo boʻlgan.

Aka-ukalar Qurbonqul botir, Qodirqul va Jabborqullar Xomkonda qolib yashaganlar va ular orasidan Jabborqulning avlodi bisyor koʻp boʻlib, undan uch urugʻ: “koʻsa”, “sakkiz”, “toʻshboyi” urugʻlari paydo boʻlgan.

Xomkonlik qoraqalpoqlar toʻgʻrisida Qiziriq tumanining Oxunboboyev jamoa xoʻjaligida istiqomat qilib 90 yoshdan oshib vafot etgan Qudrat bobo shunday hikoya qiladi: Xomkonga koʻchib kelgan 4 aka-ukaning kichigi Jabborqul jatoq boʻlgan⁵. Uning “jatoq” laqabini olishiga sabab, u chordona qurib oʻtirmay yonboshlab olar ekan. Aka-ukalardan faqat Jabborqul jatoq uylanmagan edi. Uning uylanishini keksalar quyidagicha hikoya qilishadi. Xomkon va Kirshakka kelgan aka-ukalar, chorvachilik bilan shugʻullanishgan hisobsiz yaylovlar, suruv-suruv qoʻy-qoʻzilar, tuya va biyalar yetmaganday, baʼzan yoʻltoʻsarlik ham qilib turishgan. Kunlarning birida aka-ukalar Gʻuzordan Sherobodga uzatilib kelayotgan kelinni tortib olishib, yonidagilarni oʻldirib yuborishadi, faqat kelinning otini yetaklab kelayotgan 11 yoshli ukasi omon qoladi. Aka-ukalar kelinni bir-biridan talashishadi. Shunda Oltinboshning xotini aqllilik qilib, kelinchakni kechasi uylanmagan qaynisi Jabborqulning qoʻyniga kiritib qoʻyadi va ertalab oʻzi dod-voy solib shovqin koʻtaradi. Voqeadan xabardor boʻlgan akalari janjallashishni toʻxtatib, oʻtgan ishga salovot deb, tinchib qolishadi. Jabborqul mana shu tariqa uylanadi. Kelinchak asli “kenagas” urugʻidan boʻlib, ukasi u-bu narsa tikib, ustachilik qilib yurar edi. Shu sabab, u “ustabachcha” degan nom oladi. Yigit balogʻatga yetgandan keyin uni Xomkondan uylantirishadi. “Ustabachcha” urugʻi mana shu tariqa kelib chiqadi⁶.

Jabborqul kenagaslik kelinchakdan Xoʻjakeldi degan oʻgʻil koʻradi. Xoʻjakeldining esa ikkita — Begmat va Shukur degan oʻgʻillari boʻladi. Bular voyaga yetgandan keyin Shukurga Kirshakning yuqori qismini joy qilib beradi. Begmatning soqollari siyrak va oz boʻlganligi sababli uni Begmat “koʻsa” deyishar edi.

Begmatning uchta — Odil, Alimqul va Ibrohim degan oʻgʻillari boʻladi. Begmat koʻsaning oʻrtancha oʻgʻli Alimqul arazchi boʻlgan, u doim arazlab tepalikning toʻshiga chiqib yotganligi uchun uni “toʻshboyi”, yaʼni “toʻshda oʻtirgan boy” deyishgan. Begmat koʻsaning kenja oʻgʻli Ibrohimning sakkizta oʻgʻli boʻladi va uning avlodi “sakkiz” degan nom oladi. Shu tariqa koʻsa urugʻidan yana ikkita – “toʻshboyi”

⁵ Dala yozuvlari. Qiziriq tumani Xomkon mahallasi, 2021-yil.

⁶ Кичилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.

va “sakkiz” urug‘lari ajralib chiqadi⁷. Qodirqulning o‘g‘illaridan biri Nodirqul esa o‘tirayotganda ham, turayotganda ham voy-voy-yey, voy-voy-yey deb qo‘yar ekan. Shu sababli uning avlodlari “voy-voy” nomini olgan. Yana bir dala ma’lumotlariga ko‘ra u qush ovlab qushlarni qo‘yga almashtirib yuradi. Bir kuni qo‘ylarini kamarga qamab o‘zi ovga ketadi. Ovdan qaytib kelganida qo‘ylarini kamar bosib qolgan bo‘ladi. Shunda “Voy-voy ikki qanot bir tumshuq qo‘ylarim-yey, voy-voy”, deb “voy-voy” laqabini oladi.

Qurbonqul botir (Oltinbosh) ning xotini Nargulbeka bo‘lib, u nihoyatda aqlli, tadbirli ayol bo‘lgan. Shuning uchun Qurbonqul botirning avlodlari Nargulbekaning ismi bilan “norbeka” urug‘i deb nom olgan. Shunday qilib, Orqa yurtidan ko‘chib kelgan 4 aka-ukalardan Xomkonlik qoraqalpoqlarning 6 urug‘i tarqaladi⁸, bular:

1. “Norbeka (Oltinbosh)”
2. “Voy-voy (Qodirqul)”
3. “Obizbachcha (Annaqul)”
4. “Ko‘sa (Jabborqul)” (Ko‘sadan “To‘shboyi” va “Sakkiz” urug‘lari)
5. “Ustabachcha”
6. “Oldoy”, “Saroy”.

Xomkonlik “Ko‘chaxo‘r” urug‘ining kelib chiqishi haqida. Etnografik dala tadqiqotlarining ma’lumotlari bo‘yicha Denovda Xomkonlik qoraqalpoq urug‘idan bo‘lgan bek o‘tgan. U Denovdan uylanadi. Bek keyinchalik bedarak yo‘qolib undan Abdurahmon ismli o‘g‘il qoladi. U balog‘at yoshiga yetgandan keyin onasidan otasining kim ekanini so‘raydi. Onasi: “O‘g‘lim sening otangning urug‘lari Xomkon degan joyda, Denov bozoriga borsang topasan”, deydi. “Ularni qanday topaman?” degan savoliga, onasi, sallasini katta qilib bir tomonga qiyshaytirib o‘ragan bobolardan so‘rasang aytadi, deydi. Shundan so‘ng bola bozorga borib, ota urug‘larini topadi va onasining ruxsati bilan Xomkonga ketadi. Bolani olib kelgan boy so‘raganlarga “men bolani ko‘chadan topib oldim” deb qo‘yardi⁹.

Yana bir kuzatishlardan: boyning kelinlari bolaning ismini aytmay, (chunki, oldingi paytlarda shunday urf bo‘lgan) bola go‘ja oshini sevib iste’mol qilganligi uchun “go‘jaxo‘r” deb laqab qo‘yishadi. Ana shu tariqa Abdurahmonboy “ko‘chaxo‘r” nomini oladi. Boy voyaga yetgan Abdurahmonni uylantiradi. Abdurahmon 4 o‘g‘il

⁷ Dala yozuvlari. Qiziriq tumani Xomkon mahallasi, 2021-yil.

⁸ Dala yozuvlari. Sherobod tumani Xomkon qishlog‘i, 2020-yil.

⁹ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. Термиз. 2010. – Б. 39-43.

ko'radi va bulardan "Oqmon", "Qushbegi", "Zarmas" va "Bekovul" urug'lari vujudga keladi¹⁰.

Ko'chaxo'r urug'i to'g'risida, xalq orasida yana shunday gap ham bor: "Bir zamonlarda, xonlik tomonidan qo'yib ketilgan noiblarga Denovda juzlar g'alayon ko'taradi. Mana shu voqeani "juz qaytgan" yillar, deydilar. Xonlik juz xalqini bostirish uchun lashkar yuboradi. Bular ichida qo'ng'irot beklari ham bo'ladi. Denovda xalqni bostirib, "yana bu holat takrorlansa, tuproq qo'rg'oningni elakdan o'tkazaman, 7 yoshdan 70 yoshgacha qatliom qilaman" deb, qo'ng'irot beklaridan birini noib qilib qo'yadi. Yillar o'tib, bekning ayoli vafot etadi. Denovning Oqlo'pon degan qishlog'idan bekka bir juvon olib beradilar. U o'g'il ko'radi. Ana shu o'g'il Abdurahmonboy bo'ladi, deydilar.

Etnografik dala ma'lumoti, Norbekach momo Abdurahmon Kattapoyning o'gay onasi bo'lgan. Shundan bo'lsa kerak, Norbeka xalqi Ko'chaxo'rlarni tog'a deyishadi", deydilar¹¹. Mana shunday qilib, Xomkonda "ko'chaxo'r" urug'i va uning mayda shoxchalari vujudga keladi. Keyinchalik ko'chaxo'r urug'idan yana 4 ta mayda shoxchalar ajralib chiqadi.

Qo'shtamg'ali urug'iga kiruvchi Xomkonlik qoraqalpqlarning hududiy joylashishi:

1. Oltinboshdan tarqagan Norbeka urug'i Xomkonning Qo'chqorbuloq va Qizilbuloq hududlarida;

2. Annaquldan tarqagan Obizbachcha urug'i Kirshakning quyi qismida;

3. Qodirquldan tarqagan Voy-voy urug'i Xomkonning Tuynuk qishlog'ida;

4. Jabborquldan tarqagan urug'lar:

a) Shukur avlodlari Kirshakning yuqori qismida;

b) Ko'sa urug'i Xomkonning Tersoqar va Qo'g'olisoy hududlarida;

v) To'shboyi urug'i Boynazar va Kelitosh hududlarida;

g) Sakkiz urug'i Ko'ktumshuq va Mardayqo'nish hududlarida;

1. Ko'chaxo'r urug'i Xomkonning Pattali, Qizilkamar va G'o'rimbuloqda;

2. Ustabachcha urug'i esa Xomkonning Zarangbuloq va Jiydabuloq hududlarida.

Xullas, Ko'hitang tog' qishloqlarida yashovchi aholining etnik tarkibi o'zbek, tojik millatiga mansub turli elatlardan tarkib topgan. Ushbu qavmlar bir-biri bilan doimiy tarzda etnomadaniy aloqada bo'lib kelgan va bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda istiqomat qilgan. Bu esa har ikkala xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatining o'zaro uyg'unlashuviga sabab bo'lgan.

¹⁰ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши... – Б. 39-43.

¹¹ Dala yozuvlari. Qiziriq tumani Homkon mahallasi, 2020-yil.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М: Наука, 1976. – С. 213.
2. Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.
3. Бердикулов Қ. Қўнғиротлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.10-20.
4. Бўриев. О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008. – Б. 230-231.
5. Турсунов С. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Tafakkur, 2020. – Б. 25-27.
6. Турсунов С. ва бошқ. Шеробод тарихидан лавҳалар. — Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 113-114.
7. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. — Б. 83.
8. Умаров И. Ўрта Осиёда Туркий халқларнинг этногенезиси (Қўнғиротлар). 1-китоб. – Тошкент: Yoshlar matbuoti, 2003. — Б. 33.
9. Қаяюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Т: Adabiyot uchqunlari, 2015. – Б. 54.